

ÉVFORDULÓK

Az ezeréves Kalocsa

A Kalocsai Sárköz településeinek környezetét és életét minden időben a Duna befolyásolta. A terület alig lejt, ami meghatározza a felszíni és a felszín alatti vizek mozgását. A szárazulatokat keresztül-kasul hálózta a posványok, rétek, palék, fokok és erek, az ártér legmélyebb részén pedig egy nagy tó, a Vörös-mocsár terült el. A Vörös-mocsár, más nevén az Órjeg az ó-holocénban egy kifejlett Duna meder, melynek a honfoglalás idején is erős folyása volt, így a mai Duna mederrel együtt szigetként fogta közre a Kalocsai Sárközt. Geomorfológiai szempontból a Kalocsai Sárköz és a Tolna megyei Sárköz teljesen egyforma. A XIX. századot megelőzően mindkét területet egyszerűen Sárköznek nevezték. A Duna ó-holocén ága és a dunántúli Sárvíz közrefogta területet nevezzük Sárköznek. A társadalmi és gazdasági fejlődéssel párhuzamosan erősödött a Duna mai medrének elválasztó szerepe, ezért a XIX. század végétől jelzővel különböztetik el a valamikori egységes, kettévált Sárközt.

Kalocsa ebből a vízvilágból kiemelkedő, észak-déli irányú árvízmentes kiemelkedésre, úgynevezett göröndre települt. A Kalocsai Sárköz központját szoros gyűrűbe zárta a Vajas-fok, a Kígyós-ér és a Csilás-palé. A város a Kalocsai terasz magas és alacsony árterének találkozásánál fekszik. Különös természeti meghatározottsága a területnek, hogy a Dunától távolabbra eső részek tartoznak az alacsony ártérhez. Az egész felszínt öntésiszap fedi. Ennek nyugati része annyira fiatal, hogy még talaj sem tudott rajta kifejlődni. Az öntésiszap alatt vastag folyóvízi homokréteg található. A Szőlőkben és Homokgyőrnél nem borította el a homokot az öntésiszap, a szél kisebb-nagyobb buckákat emelt. Ezek voltak a város szőlőskertjei. Ugyanilyen homokdomb (tanúhegy) a város szomszédságában emelkedő, a Kalocsai Sárköz legmagasabb pontja a *Halomi-högy* (106 méter).

Kalocsa évszázadai

Már a neolitikum embere megtelepedett a Kalocsai Sárközben, hiszen a természeti környezet kedvező életkörülményeket nyújtott. A fajszi Kovácsalom és Garadomb neolitikus, a hajósi Hildpuszta bronzkori leletei, Dusnok és Fajsz szarmata települései, a dunapataji Bődpusztá szkír aranyleletei, a homokmégnyi Halomszállás avar- és honfoglalás-kori temetője, valamint Homokmégy X. századi sírjai jelzik, hogy az ember folyamatosan lakja és éli a tájat. Kalocsa belterületén lakó népesség első emlékeként kelta leletek kerültek elő a Huber-ház pincéjének átalakítása során. Ettől az időtől, vagyis az időszámítás kezdetétől folyamatos a város mai területének lakottsága.

A honfoglalás után a Kalocsai Sárköz a központi törzs, Árpád családjának szállásterületéhez tartozott, bizonyítják ezt Solt, Szentkirály, Fajsz és Szentistván helyneveink. A központi

törzshöz tartozhattak azok a családok, akiknek emlékét Kalocsa, Hillye, Bátya és Pataj helye-
veink őrizték meg. A Kalocsai Sárköz fontosságát és fejedelmi központ jellegét mutatják a
honfoglaló magyarok által letelepített keleti szláv eredetű és a normann varég segédesapatok,
melyeknek emlékeit Orosz pusztá és Varajt helynevek hagyományozták ránk. A Hartvik le-
genda időbeosztásából számítva 1001-re tehető Kalocsa első említése – *prov-s in 10 partibus*
episcopatus, ... cognoscens, ... dux ... Asscrici religionem ... ei ... Colocensis episcopatus dignitatem
obtulit. Nevét az őtörök eredetű, maradék jelentésű *Kolocha* (1273) személynévből kapta ma-
gyar névadással.

Kalocsa valószínűleg az Árpádok egyik korai családi központja volt. Stratégiai fontosságát,
korábbi lakottságát és talán erődítetttségét mutatja, hogy az államalapító Szent István kirá-
lyunk az elsők között alapította meg püspökségét. Első püspökévé a pécsváradi apátot,
Asztrikot nevezte ki, aki a koronát hozta Rómából. Sebestyén esztergomi érsek 1005 körüli
megvakulásakor Asztrik foglalta el az érseki széket, majd Sebestyén felgyógyulása után érse-
ki palliummal tért vissza Kalocsára. Asztrik az egyházépítés mellett 1010 táján főszékesegy-
házat épített. Az Árpádok szállásterületének délkeleti szögletében lévő Kalocsa lett a római
katolikus vallás déli és a keleti irányú terjesztésének központja.

Fölvetődik a kérdés. Kalocsa volt-e a Sárköz központja az államalapítás idején? Esetleg
máshol kell keresnünk a központot? A régészeti feltárások alapján egyértelmű választ nem
adhatunk a feltett kérdésekre. Nem adhatunk választ azért, mert Kalocsa árvízmentes
göröndje beépült, tervszerű ásátás sosem volt, a leletmentések – ha a város egyáltalán lehető-
vé tette azokat – nem adnak elegendő információt. Felvetődik ezért a gyanú, hogy nem lehet-
ne-e a közeli Halomban keresnünk egy fejedelmi központot? A Kalocsától 6 km-re keletre
emelkedő homokbucka a Kalocsai Sárköz legmagasabb pontja, ahonnan belátható a környező
ártéri táj. Ezen a kiemelkedésen tárták föl azokat a honfoglalás-kori sírokat, melyekből előke-
rült az eddig egyetlen rovásírásos emlékünk. Ezen katonai telepnek a szerves folytatása lehet
az a királyi udvarház (curtis), melyet I. Béla adományozott 1061-ben a szekszárdi apátságnak?
Lehetetlen volna, hogy a királyi udvarházhoz legközelebb eső azon árvízmentes göröndöt je-
lölje ki Szent István király a kalocsai érsekség központjául, melyet hajóval is meg lehetett kö-
zelíteni? A halomi királyi udvarházhoz legközelebb eső ilyen kiemelkedés a mai Kalocsa. A
főszékesegyház 50 méterre tudták megközelíteni a dunai hajók a Vajas és a Csilás-palé vizén
keresztül. Praktikusnak látszik ez az elképzelés, hiszen egy egyházi központ hatalmas méretű
építkezéseinek nyersanyagszükségletét csak vízi úton lehetett biztosítani ezen a mocsaras,
vízjárta tájon.

Szent László király a XI. század végén egyesítette a Bácsba áthelyezett szerémi görög püs-
pökséget a kalocsai latin érsekséggel. 1093-tól rövid ideig Bácsban székeltek az érsek, s ettől az
időtől kezdődően a XX. század közepéig kalocsa-bácsi érseknek nevezték magukat. A kalo-
csai egyházmegye területéhez tartozott az erdélyi, csanádi, nagyvárad, zágrábi és a
szerémségi püspökség. 1219-ben Csák Ugrin királyi kancellár foglalta el az érseki széket, ettől
kezdve többnyire Kalocsa érsekei töltötték be a kancellári tisztséget. Csák Ugrin 1230 előtt
építette a Szent Pál tiszteletére szentelt nagyobbik kalocsai egyházat. 1233-ban az érsekség 1
tömény (10 000) sókockát tarthatott meg a királyi sóból. Szabályos kanonoki testülettel ren-
delkező káptalanjában tüzesvas-próbákat tartottak. Ugrin érsek 1241-ben elesett a tatárok el-
leni muhi csatában, s az egyházmegye is súlyos károkat szenvedett. 1311-ben Károly Róbert
megerősítette az érsekség népeinek mentességét a királyi adók és bírások alól.

Az Árpád-korban a Kalocsai Sárköz Fejér vármegyéhez tartozott. Birtokviszonyairól kevés
az adatunk, de föltételezhető, hogy a kalocsai érsek és a káptalan a legnagyobb birtokos. I. Bé-
la 1061-ben két hatalmas uradalmat – Halom és Bátya – adományozott a szekszárdi apátsá-
gnak, köztük a halomi királyi udvarhelyet is. Kalocsa mai közigazgatási területén belül voltak
ebben az időben Varsád és Péter falvak. A szomszédos Halomot csak réven keresztül lehetett
megközelíteni, erre haladt a Nagysáron (Őrjeg) átvezető Nagy-út. Kalocsa már ekkor vásár-
helynek számított.

Janki László érsek 1318-ban Kalocsára hívta össze a nemzeti zsinatot. A püspökök egysé-
gesen, kiközösítéssel léptek fel az egyház jogainak megsértői ellen, egyúttal országgyűlés össze-
hívását követelték a királytól sérelmeik orvoslására. Kalocsán közösítették ki az egyházi bir-
tokokat fosztogató Csák Mátét. A kalocsai tiltakozás ellenére ebben az időszakban vált a város

modern értelemben vett erősített helyé. Az 1337–1342 között üresen hagyott érseki szék birtokainak jövedelméből építette ki Károly Róbert az érseki várkastélyt is magába foglaló kalocsai várat, védekezésül az újabb tatár betörések ellen. Franklói István (1367–1382) vagy Helfenstein Lajos (1383–1391) érseksége alatt gótikus stílusjegyekkel építették újjá a román stílusú főszékesegyházat. Zsigmond király 1405. évi dekrétuma értelmében a várost tömésfállal vették körül. A XV. század közepén egyre jobban terjedő huszitizmus visszaszorítására Szekcsői Herceg Rafael érsek (1450–1456) Kapisztrán Jánost hívta segítségül, aki intelmeivel ismételten fellendítette a hitéletet. A kalocsai érsekség egyik legnagyobb alakja volt Várdai István érsek (1457–1471), Mátyás király bizalmasa. A király szolgálataiért jutalmul a kalocsai vár, az egyesített Solti és Hontokai nemesi szék, valamint Bács megye örökös főispánjának nevezte ki. Királyi kancellárként végzett diplomáciai szolgálataiért Mátyás király bíbornoki kapolat kért a pápától, melyet Kalocsa első bíboros érseke – halála miatt – már nem vehetett át. Várdai István kiváló katona is volt, aki sikeresen vette fel a harcot a birtokait délről veszélyeztető törökkel.

Utódai már a török elleni védekezésre fordították erejüket, fokozatosan erősítették Kalocsa, Bács és Pétervárad végvárait. Közülük is kiemelkedett Mátyás király bizalmasa, a humanista gondolkodású Várady Péter (1481–1501). Utóda Frangepán Gergely (1503–1520) távol maradt a politikától, mégis sikeresen harcolt a török ellen. Érseksége alatt hirdetett a pápa kereszties hadjáratot, melyhez a Kalocsai Sárközből is tömegesen csatlakozott a nép. A Dózsa-féle parasztfelkelés idején a bodrogi megyei lázadás Kalocsáról indult ki, melyet a fajszi prediális nemes, Nagy Antal vezérelt. Frangepán Gergely halála után a török elfoglalta Nándorfehérvárt. Három évi széküresedés után az egyre jobban fenyegető török veszély elhárításának feladatával neveztek ki érseknek a kiváló hadvezért, Tomori Pált (1523–1526). Tomori megerősítette végvárait, évekig sikerrel visszaverte a török betöréseket, de az ország széthúzása és érdektelensége miatt a végső küzdelemre nem tudott fölkészülni. 1526. augusztus 29-én a Tomori vezette magyar sereg a mohácsi síkon csatát veszített, az érsek, a főpapok és a főurak, de maga a király is életét veszítette. 1529-ben Kalocsát is elfoglalta a török, ezzel megkezdődött 160 éves uralma.

A középkorban a Kalocsai Sárköz továbbra is Fejér vármegyéhez tartozott, de a XV. század elejére a Duna-Tisza közti részeket – Solti szék – már külön ispánok és szolgabírák irányították. 1494–1495-ben Fejér vármegyétől elkülönítve adóztatták. Az 1505. évi országgyűlésen külön követ képviselte, majd Werbőczy István is külön vármegyeként sorolta fel Solt vármegyét. A Kalocsai Sárköz területe hatósági és bírósági szempontból nem volt egységes egész. Az északi részek a Solti szék, a középső részek a kalocsai érsek nemes jobbágyainak Hontokai, illetve Sárközi széke, a déli részek a szekszárdi apátság nemes jobbágyainak Fajszi széke fennhatósága alá tartoztak. A kalocsai érsek, a káptalan és a szekszárdi bencés apátság mellett a fejérvári kereszties lovagoknak volt nagyobb birtokuk Kalocsa környékén. A világiak közül csak a Mikolai és a Hartai család birtokolt összefüggő területeket. Kalocsa mai közigazgatási területén belül voltak ebben az időben Álc, Bakháza, Bakold, Berkeföldre, Éld, Pázma, Péterföldre és Piski falvak.

1529. augusztus 15-én foglalta el a török Kalocsát. A Habsburg Ferdinánd pártján álló káptalan a hiteleshelyi levéltárat Erdélybe, majd Egerbe menekítette, az érseki széket pedig a János királyt támogató Frangepán Ferenc érsek foglalta el. A török érkezésének hírére Kalocsa lakossága észak Magyarországra és a Dunántúlra menekült, így az érsek uradalmainak csak egy részét használhatta. Buda megszállása után, 1541 végén foglalta el a török véglegesen Kalocsa várát. 1543-ra szervezték meg a török közigazgatást. A valamikori Solt szék a kalocsai várhoz tartozott. A Kalocsai náhije a Budai vilajet Szegedi szandzsákjának lett egy kisebb közigazgatási egysége. 1560-ra a Kalocsától északra fekvő területekből szervezték meg a Solti náhijét. Ugyanekkor építették fel az Órjeg melletti Szentkirály földvárát, mely az egri végvár katonáinak betöréseitől védte a kalocsa–kiskőrösi utat. 1541 ősztől állandó török helyőrség volt a kalocsai várban. 1543–1663 között török janicsárokból és tüzérekéből, valamint délszláv martalócokból álló – állandóan változó létszámú – 30–200 fős csapatot állomásozott a várban. 1548-ban 80 fejadófizetőt, 1553-ban 88 fejadófizetőt és egy bírót, 1560-ban 100 fejadófizetőt, 1590-ben 60 fejadófizetőt, 1620-ban 71 fejadófizetőt írtak össze a török defterekben. 1560-ban Dervis szegedi szandzsákbég hász-birtoka volt a város. Eger 1596-os török bevétele után a Kalocsai náhijét az egri tartományhoz csatolták. A török sikerek ellenére a 15 éves há-

ború eseményei Kalocsát is elérték. 1603-ban magyar hajdúk foglalták el, akik az addig érintetlenül hagyott várost felgyújtották. Ekkor égett le a vár, a főszékesegyház, a belvárosi templom és az egyház középkori kőépületei. A törökök részben kijavították a várat, de a város romokban maradt. A belvárosi templom körül a délszláv martalócok építették fel szegényes viskóikat.

Az 1630-as években a ferencesrendiek missziós formában kezdték újjászervezni a katolikus egyházat, melyet a magyar nemesi vármegye és az érseki földesúr fokozódó behatolása követett. Az 1569. évi pozsonyi országgyűlés Pest megyével egyesítette a Solti székét. A hódoltsági területekre való behatolás nagyobb arányaiban azonban csak a XVII. század közepére sikeredett. Szelepcsényi György érsek 1657-ben birtokjegyzéket állított össze régi kiváltságos oklevelekből. 1678–1679-ben Kalocsa városa pedig már adót fizetett menekült földesura számára. Lotharingiai Károly csapatai 1686. október 13-án szabadították fel Kalocsát, majd 1687. október 31-én Kalocsa érseke bevonult székvárosába.

A török háborúk elől elmenekült lakosság és az igavonó jószág pusztulása miatt a megszállás kezdetén visszaesett a mezőgazdasági termelés. A felduzzadt zsellérség a mezővárosokban keresett menedéket, ők művelték a török javadalombirtokosok pusztáit és a nagygazdák pusztabérleteit. 1560-ban Negyven, Kaskantyú, Czebe, Disznós, Berkeföldi és Kenyértelek pusztákat bérelte Kalocsa. 1560-ban a város belső határának mezőgazdasági termelése csak egyharmada volt a pusztai termelésnek. A város búza és kétszeres termelése az országos átlagnak megfelelő volt. Jelentős mértékű adót fizetett bosztánkertészetéért, kiemelkedett fokhagyma-, vöröshagyma-, borsó-, lencse- és kendertermesztése. Jelentős méhészete mellett nagy számban tartott szarvasmarhát és sertést. A környéken Kalocsának volt a legtöbb halastava. Heti piacokat és vásárokat rendezett. A mezőgazdasági termelés mellett jelentős adót fizettek a malmok és az iparosok. Jelentőségüket mutatja, hogy az 1548. évi névjegyzék neveinek egyharmada foglalkozásnév. Kalocsa népessége nagyobbrészt magyar maradt a török uralom végéig, a soknemzetiségű török várórség létszámából adódóan nem tudta lényegesen befolyásolni azt.

A török megszállás alatt jobbágyfalu méretű településként élt Kalocsa a mocsaraktól körülvett török vár szomszédságában. A háborús és békés időszakok függvényében változott népessége, így a főlzabadító háborúk idején is megcsappant a lakosság száma. Amíg 1669-ben 43 jobbágyot és zsellért írtak össze, addig 1699-ben mindössze 35-öt. A harcokat követően csak lassan kezdett emelkedni a népesség. 1701-ben 52, 1703-ban 66 jobbágyot és zsellért találunk az összeírásokban. A Rákóczi szabadságharc időszaka sem kedvezett a város fejlődésének, 1715-ben is csak mindössze 73 a jobbágyok és a zsellérek száma. Ezen időszak jelentős mozzanata a Duna melletti rác telepek kialakulása, részben császári intézkedés, részben spontán népmozgalom következményeként. 1696-ban Kalocsán 40 – vándorok módjára – nincstelen rác volt. A délszláv bevándorlás ellenére Kalocsa mindvégig megőrizte magyar többségét.

1711–1760 között népesedett be újra a török megszállás alatt részben elpusztult, majd a Rákóczi szabadságharc alatt szétszéledt Kalocsai Sárköz. A pusztulás és az elvándorlás következtében kialakult földbőség visszavándorlásra készítette az elköltözötték egy részét, az ország északi feléből pedig spontán bevándorlás indult el, melynek során közel 10 család telepedett le Kalocsán, jóval kevesebb viszont mint néhány környező településen. Kalocsa környékének újraneépítését legnagyobb arányban az érsekség – idegen országból – szervezett telepítései határozták meg. Érdekes, hogy Kalocsa városába irányuló szervezett telepítés nem folyt. 1728-ban 103, 1744-ben 244, 1760-ban 377, 1770-ben 560 családot írtak össze Kalocsán. 1785-ben, az első magyar népszámlálás idején a városban 5918 fő élt, 1803-ban 7714.

A békés időszak beköszönte után a város népességének nagyarányú és gyors szaporodását a rendelkezésre álló élettér biztosította. Csáki Imre érsek az 1713. évi kontraktusában rendezte először székvárosának úrbéri viszonyait. A kontraktus lehetővé tette a robot pénzbeni megválthatóságát, s ezzel megteremtette a jobbágyfalvakénál jobb és vonzóbb jobbágyparaszti élet kialakulásának a lehetőségét. A szerződést a következő másfél évszázad alatt többször módosították, de az 1713. évi kontraktus jelentette alapját a kalocsai úrbéri viszonyoknak egészen a jobbágyfelszabadításig. 1703-ban a kalocsaiak már bérelték földesuruktól Halom, Cserető, Mégy, Hillye és Drágszél pusztákat, 1725-től Kisülés, Üstelek és Negyven pusztákat, az

1760-as évekre pedig véglegesen megszerezték Erek, Tény, Résztelek, Keserütelek, Csorna, Karácson és Szakmár pusztákat.

1725-ben Csáki Imre érsek elrendelte a kollektív árendálású pusztákon az újraosztásos földközösséget. Ezzel jelentősen megnövekedett a puszták használóinak száma és a megművelt földterület. A nagy távolság és a vízfolyások miatt a városból közvetlenül nem lehetett megművelni a pusztai földeket, ezért a kalocsaiak felépítették pusztai szálláskertjeiket. A pusztabérletekkel Kalocsa osztozt településsé vált, de földrajzi, úrbéri és határhatalmi okokból a település-megosztottságnak rendhagyó formája alakult ki, szálláskertjeiket csoportosan építették föl. 1767-ben jelent meg Mária Terézia úrbéri rendelete, melynek munkálatait 1769-1790 között hajtották végre Kalocsán. A belső határ kicsinyisége miatt a bérelt puszták földjét számították be a kalocsai jobbágyok telki illetőségébe, így a puszták igazi kalocsai határrá váltak. A középkori város területének sokszorosára emelkedett Kalocsa határa, mely szigetszerűen körbezárt ordasi, foktői, uszódí és dunaszentbenedeki területeket.

A város közvetlen szomszédságában elterülő mély fekvésű belső határ jelentős része legelő, kaszáló és hasznavehetetlen vizenyős terület volt. A várost nyugatról és délről veteményes-, kukoricás- és lenes kertek övezték. A város melletti Szőlőhegyen, Homokgyőrben és a Halomi hegyen természetek szőlőt. A várostól keletre, a kalocsai határ középső övezete volt a puszták és szállások övezete. A vizekkel sűrűn behálózott árvízbiztos, magas göröndökön folyt a kalocsaiak gabonatermesztése. E szigetek legmagasabb pontjain építették föl gazdasági telephelyeiket, a szállásokat. Karácsony és Csorna pusztá, valamint az Örjeg mocsara és az azt övező legelők képezték a kalocsai határ harmadik övezetét. Ezen külső legelőkön járatták a város heverő jószágát. A gulyákon és méneseiken kívül a déli területeken nagy számban legeltettek juhokat is.

A XVIII. század végére a Kígyóson túli legelő szélén is megjelentek a lakóházak, ezzel Kalocsa belterülete túllépte középkori határait. A XIX. században rohamosan növekedett a város lakossága. 1803-ban 7714, 1828-ban 11 212, 1860-ban 13 948, 1897-ben 18 505 fő élt Kalocsán. 1860-ban a belterületen 7219 fő, a szállásokon 6729 fő, míg 1897-ben a belterületen 10 248 fő, a szállásokon 8257 fő a lakosok száma. Az 1829. július 11-i tűzvész után 600 holdat hasítottak ki az eperjes-háti legelőből az utcák regulációja céljából. A 600 négyszögöles tanyák kiosztásával megkezdődött a mai Eperföld beépítése.

A XIX. század közepéig a birtokos jobbágyparasztság a város legnagyobb számú társadalmi rétege. Ők alkották a tanácsot, közülük kerültek ki a város vezetői. Az érseki szolgálatba lépett jobbágyok jelentős vagyont halmozhattak föl, így belőlük vagy utódaikból alakult ki a későbbi vállalkozói réteg. Az egyre szaporodó népességből a XIX. század folyamán rohamosan emelkedett a szellérek száma. Ennek következtében Kalocsa a XX. századra jelentős számú agrárproletariátussal rendelkező település lett. A XIX. század végén az érseki uradalmak munkaerőbázisát adták és belőlük szerveződött az országot bejáró kubikusok tábora. A törzsökös kalocsai gazdák a XIX. század közepén kiköltöztek a szállásokra, így a városi vezetésben egyre nagyobb teret kaptak az iparosok és az értelmiségiek. A jobbágyság után jelentőségben az iparosok következtek. Az újkori céhek közül 1737-ben a csizmadiákét erősítette meg először Patachich Gábor kalocsai érsek. A céhek 1872-es megszűnésekor 9 céh volt Kalocsán. Az érsekség körüli papság, a káptalan tagjai és az idetelepített iskolák révén jelentős számú értelmiség élt Kalocsán, mely réteg jelentősége újabb iskolák és állami intézmények idetelepítésével egyre fokozódott. Jelentős volt még az érsekséget kiszolgáló házi alkalmazottak száma. Jelentőségük és számuk a XIX. század második felében növekedett meg az allodiális termelés, majd a kapitalizálódó érseki uradalmak megszervezésével.

Az 1810. évi nagy tűzvész után számos család kénytelen volt kiköltözni a szállási épületekbe, bár ekkor még nem volt jellemző a városi ház nélküli szállástartás. Az 1831. évi kolerajárvány nagyszámú halottjára való tekintettel Homokmégyen és Szakmáron temetőhelyet jelöltek ki a szállásokon elhunytak eltemetésére. Ebben az időben építették föl a szállási iskolákat. A jobbágyfelszabadítás után egyre lazább lett a szállásiak városhoz kötődése, sokan eladták városi lakóházukat. 1868-ban Szakmáron, 1878-ban Homokmégyen önálló egyházközséget hoztak létre. Az önálló közigazgatásért folytatott harc 1884-ben kezdődött. Gajári Ödön városi főjegyző, Rezsnyák János homokmégyi plébános és Szombathy Sándor szakmári plébános voltak az ügy szorgalmazói. Hosszas viták után végre 1898. január 1-én önálló közigazgatási

egységgé váltak Homokmégy központtal a déli, Szakmár központtal az északi szállások. A szállások elszakadásától Kalocsa a további városiasodást remélte.

Az 1848–1849. évi szabadságharcban sok száz kalocsai nemzetőr harcolt. Nádasdy Ferenc érsek és papságának jelentős része is haladó gondolkodású volt. Az úrbéri elkülönítés hosszas pereskedés után 1864-ben fejeződött be, majd 1869-ben tagosították a határban szétosztott birtoktesteket. Ezt az időszakot tekinthetjük a szabadparaszti fejlődés kezdetének. Újabb megrázkódtatást jelentett a szállások 1898. évi elválása után a városi közvagyon megosztásáért indított hosszas per, melyet 1904-ben Kalocsa megnyert.

Az 1886. évi XXII. törvénycikk megjelenésével Kalocsa még a mezővárosi jogállását is elvesztette, nagyközséggé alakult. Városi rangját csak 1921. szeptember 27-én kapta vissza. A nagyközséggé alakulás ellenére mint a Kalocsai Sárkőz központja, különböző állami hivataloknak adott otthont. Az úriszéket megszüntető 1848. évi törvény járási szolgabíróság, járásbíróság és törvényszék székhelyévé tette. 1874-ben a kalocsai káptalan hiteleshelyi jogkörét megszüntetve közjegyzői hivatalt kapott. Az 1897-ben épített törvényszéki palotában kapott helyet a járási börtön és a telekkönyvi hivatal is. 1852-ben nyitották meg a postahivatalt, melyhez 1887-ben hozzácsatolták a távíróhivatalt. 1917-ben hozták létre a Kalocsai Paprika és Vegyikísérleti Állomást.

A város ipari fejlődésének legnagyobb akadálya a kapitalizálódó érseki uradalom volt, mely jelentős számú, olcsó munkaerőt igényelt. Habár az 1843-ban megnyitott foktői majd uszói, végül az 1915. augusztus 5-én átadott meszesi hajóállomás, valamint az 1882. december 5-én felavatott Kalocsa–Kiskőrös vasúti szárnyvonal jótékonyan hatott a város fejlődésére és kereskedelmére, mégsem alakulhatott ki a kor színvonalának megfelelő ipari bázis. Az egyházi nagybirtok felhalmozódott tőkét nem érdekelte az iparosítás. Kalocsa iskolavárossá történő kiépítése mellett tőkét jelező mezőgazdasági, vagyonvédelmi, egészségügyi, szociális, kulturális és infrastruktúrális beruházásokra fordította.

Az első világháborúban Kalocsa sem vált hadszíntérré, de bevonult katonáinak jelentős része elesett a harcokban, az infláció pedig elértektelenítette a városi alapítványok vagyonát. Várady Árpád érsek a vasútállomás melletti birtokaiból jelentős területet hasított ki, melyen kis házakat épített a hadirokkantak számára – Rokkant-telep –, akik a nekik szervezett háziipari termelésből tartották fenn családjukat. Ugyancsak házhelyet osztott a hadviselteknek a foktői út mellett, megteremtve a Csilás palé mögötti új városrészt. 1919. március 21-én Kalocsán is megalkult a direktórium. A fokozódó elégtelenség és az egyre nehezedő terhek hatására, valamint a kalocsai intelligencia sugallatára a környező birtokos parasztság kirobbantotta az úgynevezett *gatyásháborút*. Szamuely Tibor különítménye megtorlásként és elrettentés végett 20 kalocsait végeztetett ki.

A két világháború között sem telepítettek jelentősebb ipart Kalocsára, így a mezőgazdaságból élő városban fokozottan érződött a gazdasági világválság hatása. A Szent István utcai *Köpködő placc* mindig tele volt munkára váró nincstelenekkel. A szorító munkanélküliségen segített valamelyest a kalocsai idegenforgalom megszervezése az 1930-as években, mely a szabad női munkaerő egy részét lekötötte. Az érsekség határozta meg a város gazdasági, politikai, társadalmi és kulturális életét, mély nyomokat hagyva az összes kalocsai társadalmi réteg mentalitásában.

A második világháborút ismételen szerencsésen vészelte át a város. Két kiürítési kísérlet után 1944. október 31-én a déli órákban érték el a szovjet csapatok Kalocsát. Grósz József érsek vezette küldöttség fogadta az újabb megszállókat, így véráldozat és rombolás nélkül épen maradt a város.

Súlyos terheket rótt a városra a világháború, így nehezen szerveződött újjá az élet. Legelsőként a kommunista párt alakult meg. Vezetésével szervezték meg 1944. december 26-án a kalocsai Nemzeti Bizottságot, mely a demokratikus közélet kialakítását tűzte ki céljául. 1945. január 26-án a Nemzeti Parasztpárt, 1945. január 27-én a Szociáldemokrata Párt alakult meg. 1945 januárjában ugyancsak a kommunisták vezetésével kezdték el az érseki birtokok kiosztását, melyet júliusra már be is fejeztek. 1384 kalocsai család kapott összesen 4900 katasztrális hold földet. Az iskolákat 1948-ban, az ipari üzemeket 1949-ben államosították. Az érseki uradalmakból létrehozták a Kalocsai Állami Gazdaságot. A változások ellenére az állami vezetés mostohán kezelte az érseki székvárost. Továbbra sem fejlesztették iparát, így a munkanélküli-

ek egy része máshol keresett megélhetést. Az 1956-os forradalom idején a kalocsai repülő Vadászrezd ultimátumot adott a szovjet csapatoknak, ezért november 4-én harcokozó csapatok kerítették be a repülőteret. A magyar ezred helyett szovjet helikoptereket telepítettek Kalocsára, akik csak a szovjet csapatok magyarországi kivonulásával egy időben távoztak.

Az 1960-as években következett be változás a gazdasági életben. Az ipari fejlesztés során több nagyobb méretű üzemet telepítettek Kalocsára. A beruházások után Kalocsa ipari város lett, foglalkozási lehetőséget nyújtva a város és a környező települések népességének. Az ipar és a mezőgazdaság átalakulása mellett csak lassan indult el az infrastruktúra fejlődése. A Kalocsai Járás székhelyként közigazgatási, kereskedelmi, oktatási, kulturális, egészségügyi és közlekedési központi szerepet töltött és tölt be.

Kalocsa művelődéstörténetéből

Kalocsa középkori művelődéstörténetéről keveset tudunk, de a szórványosan megmaradt emlékekből sejthetjük annak jelentőségét. Feltételezésünket erősíti az a tény, hogy Kalocsa érsekei királyi kancellárok és hadvezérek voltak, végső soron tanácsadói a királynak, irányítói a politikának.

A török elleni fölszabadító háborúk után Kalocsa sosem szerezhette vissza középkori fényét, meghatározó szerepét. Újkori főpapjai romokból építették újjá, regionális kulturális központtá, a XIX. század végére iskolavárossá fejlesztve a várost. Csáki Imre bíboros (1710–1732) az egyházi birtokok visszaszerzésével alapozta meg az egyházmegye és Kalocsa restaurációját. Patachich Gábor (1733–1745) 1733-ban papnevelő szemináriumot létesített az uradalmi vendéglőben, majd 1738-ban újjászervezte a káptalant. Batthyány József (1760–1776) 1765-ben az új épületbe költözött szeminárium helyén megalapította a gimnáziumot, a mellette lévő épületben pedig a konviktust. A középfokú tanításhoz a piaristákat hívta Kalocsára, akikre rábízta a teológia oktatását is. Ugyan ebben az évben alapította meg a város első nyomdáját, melyet a patikával együtt 1768-ban az oktatási költségek fedezésére a piaristák kezelésébe adott. Patachich Ádám (1776–1784) felépítette a jelenleg is álló érseki kastélyt (1775–1781), melynek keleti szárnyában helyezte el 19 000 kötetes könyvtárát, ezzel megalapozva a Főszékesegyházi Könyvtárát. Kalocsára telepítette Werner Vencel könyvkötőt, aki egységes aranyozott bőrkötésbe kötötte könyvtárát. A palota falait és könyvespolcait több Maulbertsch freskó és táblakép díszíti. Kollonits László (1787–1817) 23 000 kötettel gyarapította a könyvtárát, hagyatéka pedig a nagyszeminárium bővítésére és fenntartására fordított. Klobusiczky Péter (1822–1843) jelentősen növelte elődje alapítványát, s 1826-ban megvetette a kór- és aggház alapjait. Nádasdy Ferenc (1845–1851) jelentős alapítványával segítette humánus intézetek létesítését.

A XIX. század második felének érsekei oktatási intézetek létesítésével országos rangú iskolavárossá fejlesztették Kalocsát. Kunszt József (1852–1866) a kor liberális szemléletének ellensúlyozására a vallásos nevelés és kulturális élet fejlesztését szorgalmazta. 1856-ban tanítóképző intézetet alapított. Jelentősen bővítette a gimnáziumot, melléje konviktust épített, melyeket 1860-ban a jezsuitáknak adott át. A főgimnáziummá fejlesztett gimnázium a jezsuiták vezetése alatt egyedülálló gyűjteményeket halmozott föl. Az országos kisugárzású iskolában tanult a katolikus szellemű politikai és katonai elit. A papnevelés előmozdítására, gyermekszeminárium létesítésére és fenntartására alapítványt tett. A nőnevelés sem került el figyelmét. Zárdát és nevelőintézetet építve 1860-ban Kalocsára telepítette a Miasszonyunkról nevezett iskolanővéreket. A gyorsan fejlődő intézetben polgári iskolai és elemi iskolai tanítónőképző, óvónőképző, polgári leányiskola, elemi leányiskola és óvoda működött. Az iskolanővérek intézeteikkel rövid idő alatt behálózták az egész egyházmegyét. Dr. Haynald Lajos bíboros (1867–1891) megszervezte a tankerületeket és a tanfelügyelőségeket, létrehozta a katolikus tanítóegyesületeket, a tanítóképzés támogatására létrehozta a Haynald alapot, felépítette a tanítóképző jelenleg is álló épületét, a kisszemináriumot, a gimnázium Hunyadi utcai épületét, a belvárosi elemi iskolát, a régi elemi iskolát hozzácsatolta a fiúneveldéhez, árvaházat létesített, megalapította a Haynald Observatóriumot. Fényi Gyula napkutatói eredményei világhírnévre emelték a csillagvizsgáló intézetet. Dr. Császka György (1892–1904) felépítette a Tanítók Házát, a Katolikus Kór székházát, létrehozta a Szegények házát, épületet vásárolt a Legényegyletnek, a nagyszemináriumot kápolnával és könyvtárral bővítette. Dr. Városv Gyula kato-

likus társulatok és egyletek alapítására kötelezte papságát. Az említett érsekek bőkezűsége jóvoltából Kalocsán pezsgő katolikus szellemű iskolai és társadalmi élet folyt.

A nehéz körülmények ellenére már 1701-ben néptanoda volt Kalocsán. Ez időtől kezdve a népoktatásra mindig sokat fordítottak. A város népességének emelkedésével növelték a tanítók és az iskolák számát. 1884. október 28-án alsó fokú iparostanonc iskolát, 1916. szeptember 8-án állami polgári fiúiskolát, majd ugyanebben az évben állami önálló gazdasági népiskolát szerveztek.

Kalocsa művelődéstörténetében különösen jelentős szerepet töltött be a nyomda alapítása. A Batthyány érsek által alapított piarista nyomdát 1802-ben Tomentsek János bérelte ki, majd annak halála után 1817-ben a rend eladta azt Trattner Jánosnak, aki Pestre vitette. Negyven éves szünet után 1857-ben alapított új nyomdát az 1848. március 15-én főszerepet vállaló Malatin Antal és Holmeyer Ferenc. 1882-ben különvált a két nyomdász. Holmeyer nyomdáját 1889-ben veje, Werner Ferenc – a könyvkötő Werner Vencel unokája – örökölte, aki 1898-ban a Malatin nyomdát is megvásárolta. Károly fiának halálával 1927. június 14-én szűnt meg nyomdájuk. 1898-ban Jurcsó Antal alapított új nyomdát, aki 1919-ben eladta azt az Árpád Rt-nek. Ezt az üzemet államosították a második világháborút követően. 1910-ben Szeidler (Bakonyi) Aladár alapított nyomdát, mely szintén megélte az államosítást. A város nyomdáiban sok száz könyvet nyomtattak, melyek között a magyar kultúrtörténet gyöngyszemeit is megtalálhatjuk.

Kalocsa intelligenciája korán felismerte a sajtó közvéleményre gyakorolt hatását. Hang Ferenc 1871-ben Kalocsai Lapok, 1872-ben Soltjárasi Közlöny, Mócsy Antal 1873-ban Sárközi Lapok néven indított újságot, de rövid idő alatt mindhárom megszűnt. Káptalani és érseki támogatással 1878-ban indult sikeres útjára a Kalocsai Néplap, mely 1944-ig folyamatosan megjelent. Szeidler Aladár nyomdája adta ki az 1920-ban alapított Kalocsai Újságot, mely 1944. október 21-én jelent meg utoljára. A második világháborút követően pártok kiadásában jelentek meg az újságok, így a Kalocsa és Járása (1945–1948), a Kalocsa és Vidéke (1945–1949), a Kalocsai Kis Újság (1946–1947) és a Kalocsai Népszava (1946–1948). 1956–1970 között jelent meg a Kalocsa és Vidéke negyedik folyama, melynek megszűnte után Dunamenti Hírek címmel jelent meg a Petőfi Népe mellékleteként kalocsai újság. Vallásos témájú folyóiratok közül a Jézus Szíve Hírnöke, a Mária Kert, a Katolikus Világmisszió és a Népoktatás jelent meg Kalocsán. Az újságok és folyóiratok mellett Kalocsa minden iskolája évente kiadta évkönyveit. Gábor Lajos 1939–1944 között Magyar Népművészet címmel adott ki folyóiratot.

Kalocsa népessége gazdag társadalmi életet élt. Minden szervezete a katolikus egyház irányítása és pártfogása alatt működött, vigyázva az érseki székvaros katolikus szellemben nevelt lakosságának lojalitására. Már az 1848. évi szabadságharc előtt megalakult az Olvasó Egylet. 1853-ban alakult a Kalocsai Kaszinó, az 1870-es évek elején a Polgári Olvasókör, ennek helyébe 1893-ban a Katolikus Kör, 1872-ben a Katolikus Legényegylet, az 1920-as évek elején az előző testvéregylete a Margit-kör, 1899-ben a Kalocsai és Kalocsa-vidéki Keresztény Munkásegylet, 1904-ben a Kalocsai Földműves Ifjúsági Egyesület, 1906-ban a Kalocsai Patronage szent Zita Leányköre. Az 1871-ben alapított Tornaegylet 1872-ben átalakult Tűzoltóegyletté.

A népi kultúra terén is maradandót alkotott Kalocsa, melynek lakossága napjainkban is ápolja hagyományait. Kalocsa hagyományőrző város.

A város polgárságának, intézményeinek és a kalocsai szállások népi kultúrájának emlékeit a Viski Károly Múzeum őrzi. 1932. június 2-án dr. Gábor Lajos kezdeményezésére, Antalffy Sándor polgármester és dr. Kujáni Ferenc kanonok pártfogásával nyitották meg a városi múzeumot. 1963-ban csatolták a megyei múzeumi szervezethez, mely viszontagságos történetében a megnyugvást és a gyors fejlődés lehetőségét hozta. 1971-ben múzeumi célokra adták át a belvárosi fiúiskolát, mely fokozatosan, 1988-ra került teljes egészében az intézmény használatába. A Viski Károly Múzeum a Kalocsai Sárköz tájmúzeuma. Gyűjteményeiben 6292 db természettudományi, 9245 db régészeti, 370 db történeti, 7264 db numizmatikai, 6754 néprajzi, 103 képzőművészeti, 2883 történeti dokumentációs és 1192 adattári tételt, valamint 21 376 fotónegatívot, 5093 diát és 10 425 könyvet őriz. Sok ezerre tehető leltározatlan régészeti és történeti dokumentációs anyaga, melyeknek feldolgozása a lehetőségek függvényében folyamato-

san halad. Gyűjteményeit állandó és időszakos kiállításain rendszeresen bemutatja az érdeklődőknek. Gyakran rendeznek kiállítást külföldön is.

A múzeum egyik legféltettebb kincse a Tóth Mike-féle ásványgyűjtemény. A jezsuiták vezetése alatt álló gimnáziumban az egyre gyarapodó ásvány- és kőzettár kinőtte szertárát, ezért az 1906-ban átadott új épületszárny első emeletére költöztették azt. 1908-ban a tudós mineralógus Tóth Mike új szekrényorokba kiállítva rendszerezte a gyűjteményt. 1949-ben a soproni és a veszprémi egyetemre szerették volna elszállítani, de dr. Simon Emil gimnáziumigazgató közbenjárására Ortutay Gyula miniszter a megszervezendő kalocsai múzeum tulajdonába adta. A gyűjteményt csak 1980-ban sikerült elhelyezni a múzeum 1971-ben kapott épületében, ahol 1981. április 12-én nyitották meg a látogatók számára. A kalocsai éremgyűjtemény szintén a jezsuita gimnáziumból került a múzeum tulajdonába. Az államosítás után körútra vitt gyűjtemény az aranypénzek kiemelése után érkezett vissza Kalocsára. A múzeum különösen büszke néprajzi textil-gyűjteményére, melynek darabjai a kalocsai szállások népművészetének gyönyörű reprezentánsai.

A múzeum a Kalocsai Sárköz tudományos központja. Időszakonként tudományos konferenciákat rendez, rendszeresen végez közművelődési feladatokat. Rendszeresen ad ki könyveket a Kalocsai Múzeumi Értekezések, a Kalocsai Múzeumi Közlemények és a Kalocsai Múzeumi Kiskönyvtár című sorozataiban.

Szállási utcakép varró asszomnyal. Homokmégy, 1967.
(Janó Ákos felvétele, Bárh János: A kalocsai szállások településrajza, 1975. c. könyvéből.)

A megyei fönntartású Viski Károly Múzeum mellett a Képzőművészeti Gyűjtemény, a Schöffler Múzeum és a Népművészeti ház a város tulajdona. A Mezőgazdasági Múzeum tárgyaiból Paprikamúzeumot rendeztek be a Huber ház padlásán.

Kalocsa különleges látványossága és művelődéstörténeti emléke a Főszékesegyházi Könyvtár. A török háborúk idején szétszóródott középkori kalocsai könyvtárnak csak néhány darabja maradt meg különböző gyűjteményekben. A humanista műveltségű Handó György, Váradai Péter és Geréb László érsekek könyvtáraiból egy darab sem található ma Kalocsán. A török elleni főlzabadító háborúk után az érsekek és a káptalani tagok gyűjteményeiből új könyvtár alakult. A könyveket a Főszékesegyházban a káptalani levéltár mellett helyezték el. 1752-ben 287, 1776-ban 1075 művet írtak össze a katalógusokban. Patachich Ádám 1782-ben egyesítette a káptalani könyvtárat a 19000 kötetet tartalmazó *Bibliotheca*

Patrichianával. A könyveket az érseki palotában 1780-ban befejezett olasz barokk stílusú könyvtárteremben helyezte el. Utódja Kollonitz László 23 000 kötetel gyarapította a Főszékesegyházi Könyvtár gyűjteményét. Kollonitz érseksége alatt Katona István történetíró volt a könyvtárprefektus, kinek szaktudása meglátszik a gyűjtemény összetételén. A XIX–XX. században lelassult a könyvtár gyarapodása. Művelődés- és tudománytörténeti értékét napjainkban is a két XVIII. századi érsek gyűjteménye adja. Grósz József érsek bátor helytállásának köszönhetően elkerülte az államosítást. A XX. században ismét a főpapi hagyatékok voltak a legfontosabb gyarapodási források, 1990-től pedig állami költségvetési támogatás segíti a rendeltetészerű működést. A könyvállomány 70 %-a latin nyelvű, jelentős a magyar és a német, de a világ szinte összes nyelve reprezentálja magát. A 140 000 kötetes könyvtár állományából 818 db a pergamen és papír kézirat, közöttük 60 db a kódex, 508 db az ősnymtatvány, 3065 db az antikva és 722 kötet a térkép és atlasz. Kalocsa felsőfokú iskoláinak felszámolásával szétszéledt a Főszékesegyházi Könyvtár törzsközönsége. Napjainkban többnyire tudományos kutatók látogatják.

Különlegesen gazdag tudományos értéket képvisel a Kalocsai Érseki Levéltár, a Kalocsai Káptalani Levéltár és az Érseki Gazdasági Levéltár iratanyaga.

A Nagy Lajos Városi Könyvtárat 1950-ben a bajai körzeti könyvtár letéti könyvtáraként hozták létre. 1953. január 1-től járási könyvtárként működött. Az egykori főszolgabírói palotából 1963. április 13-án költözött át a második világháború óta üresen álló zsinagógából átalakított könyvtáráépületbe. A járáások megszűnése óta városi könyvtárként működik. Az állomány gyarapodásával az 1963-ban még tágas épület egyre szűkebb lett. 1977-ben az újonnan kialakított Művelődési Központ és Ifjúsági Ház második emeletére költözött a gyermekkönyvtár, mellette új részlegként alakult a zenei gyűjtemény. 1991-ben az olvasóterem is a Művelődési Központba került. A könyvtár számítógépesítése 1989-ben kezdődött, mely a közhasznú információk mellett bibliográfiai tájékoztatást is nyújt. 1996-ban 18 938 db könyvet, 2484 db bekötött folyóiratot, 3878 db hangzó dokumentumot, 378 db mikrofilmet és 2192 db egyéb (diafilm, térkép, stb.) dokumentumot őrzött.

Több rendszeresen megszervezett kulturális programmal büszkélkedhet Kalocsa. Nemzetközi hírű rendezvénye az 1968-ban indult, három évente megrendezett Duna-menti Folklórfesztivál. A minden év szeptemberében megrendezett Kalocsai Paprika Napok 1994-ben térségi rendezvénné terebélyesedett. Augusztus 15–20 között a város és az érsekség közösen szervezi a Szent István Napokat. 1993 júniusában szervezték meg először a kalocsai kórház gyermekosztályát támogató, évente visszatérő Kék Madár Fesztivált.

Kalocsán számtalan művész él és alkot. Legnevesebb festőművésze Vinczellér Imre. Kalocsai és budapesti műtermeiben festett képei a századelő polgári életének hangulatát tükrözik. Rendszeres kiállítója bel- és külföldi galériáknak. Kiss István és Dániel Gézáné festményeivel, Szebényi Béla és Farkas Tibor szobraival hívja fel magára a figyelmet. A Nagykunságból Kalocsára költöztetett Kovács László fazekasmester – a népművészet mestere – híven őrzi a város fazekas hagyományait. Több író- és pingálós asszony kapta meg a népi iparművész és a népművészet mestere címet.

A kalocsai társadalom életét számtalan civil szerveződés – egyesület és alapítvány – szövi át. A Kalocsáért Alapítvány kivételével a civilszervezetek különböző szakfeladatok ellátására specializálódtak. Fontosabb szerveződések a Vagyonvédelmi Alapítvány, a Kalocsa Népművészetéért Alapítvány, az Alapítvány a Testi Fogycékos és Súlyosan Beteg Gyermekekért, a Kék Madár Alapítvány, a Mozgáskorlátozottak Egyesülete, a Kalocsavidéki Gazdakör, az Országos Fűszerpaprika Terméktanács Egyesület, a Kalocsa Térségi Önkormányzatok Szövetsége, az Első Kalocsai Nyugdíjpénztár, a Keresztény Nyugdíjasok Egyesülete, a Kalocsai Sárkőz Vendégház Egyesület, a Katona István Társaság, a Kalocsai Városvédő Egyesület és a Kalocsai Múzeumbarátok Köre.

A tömegkommunikációs eszközök közül a nyomtatott sajtó éledezt először újjá. 1989. november 25-én jelent meg a Kalocsai Néplap – az 1944-ben megszűnt lap utódjának tekintve magát – első száma. 1998. augusztus 20-án jelent meg a Kalocsai Újság mutatószámja, amely a polgári értékek közvetítését vállalta fel. A helyi rádió 1994. július 19-én szólalt meg a 100 MHz-es URH hullámhosszon. 1990-ben hozták létre a kábeltelevíziós hálózatot, majd 1995. december 22-én sugárzó TV-t alapított a város.

Kalocsa műemlékei és idegenforgalmi nevezetességei

Kalocsa bőven rendelkezik idegenforgalmi nevezetességekkel. Legfontosabb ezek közül a barokk városközpont, a magyar jelképpé vált népművészet és a paprika.

A Szentháromság teret Kalocsa késő feudalizmus kori épületei alkotják, megőrizve koruk hangulatát. A tér szabálytalan alakú, a Főszékesegyház körüli épületek szegélyezik. A névadó Szentháromság oszlopot 1786-ban Salm Lipót pesti szobrász építtette. Talapzatán Nepomuki Szent János, Szent Sebestyén és Szent Flórián szobra áll. Egyik domborműve a templom építését ábrázolja. A Főszékesegyházzal szemben a kalocsai érsekség alapítója, Szent István király szobra látható. Halálának 950. évfordulóján emelte a város, Kirchmayer Károly szobrász és Vadász György építész alkotása. Mögötte az 1930-ban fölállított Hósi emlékmű, Sidló Ferenc bronzszobra áll. A tér negyedik szobra Liszt Ferencet ábrázolja, aki többször meglátogatta Haynald Lajos érseket.

A város egyik kincse a Főszékesegyház, mely tömegével uralja a Szentháromság teret. Az első templomot 1010 táján építtette Asztrik, a másodikat a XIII. század elején Csák Ugrin. A tatárok által megrongált templomot Nagy Lajos király uralkodásának idején újjáépítették.

Henszlmann Imre 1869-1870-es, valamint Petrovácz Gyula és Foerk Ernő 1907-1912-es ásatásai derítették fényt a kalocsai főszékesegyházak építéstörténetére. Henszlmann Imre véleménye szerint a jelenlegi főszékesegyház a harmadik. Foerk Ernő szerint Nagy Lajos uralkodása idején Franklói István (1367-1382), vagy Helfenstein Lajos báró (1383-1391) érseksége alatt a második főszékesegyházat gót stílusban átépítették, két toronnyal látták el, így vegyes román-gót kinézetű volt. A Magyar Nemzeti Galériában őrzött, gótikus stílusú oszlopfő és talapzatmaradványok keletkezését erre a korra datálja. Az ásatások során előkerült falmaradványok tanúsága szerint a főszékesegyház falazatköve zöld trachit, díszkövei fehér és vörös márványból voltak, tehát tükrözte a hármás magyar nemzeti színt, melyet Nagy Lajos király használt először.

Az érseki kriptá 1910-es építéskor került elő az a sírkamra, mely az ásatást vezető Foerk Ernő szerint Asztrik (1000-1012), mások szerint Győri Saul érsek (1192-1202) földi maradványait tartalmazta. A koporsót öt darab vörös márványlap fedte. Az erőteljes férfi csontváz mellett egy kis méretű ezüst kehely feküdt paténával, ezüst páztorbot fanyéllal, ennek alján túske vasalással. A ruhafoszalányok között arany főpapi gyűrű, kis arany melkereszt és három érseki palliumtű volt. A csontokat a márványlapokkal együtt a kriptában helyezték el. Valószínűleg még az első templom korszakából való az a vörösréz kehely, melyet a falakon kívüli sírban talált Henszlmann Imre.

Kalocsa második főszékesegyházát a XIII. század elején, Csák Ugrin (1219-1241) érseksége alatt építették. Ebben az időben kőfaragó műhelyt alapítottak, melynek vezetője Martinus Ravegu lehetett. Entz Géza feltevése szerint az esztergomi palota egyik francia származású vezető mestere volt, s az építkezés befejezése után került Kalocsára. A műhelynek több értékes faragványa maradt az utókorra. A legértékesebb alkotás egy kb. 20 cm magas, vörös márványból faragott királyfej, mely az Árpád kori plasztika legszebb darabja. A főszékesegyház kapuját díszítő királyok galériájának volt tagja. Eredetijét a Magyar Nemzeti Galéria őrzi. Értékes az a két emberalakos oszlopfő, melyet az érseki palota lépcsőházának falába építettek be. Az egyik két ülő jobbágyot, a másik Ádámot és Évát ábrázolja.

Mivel nem volt szokás abban az időben a sírkövek feliratozása, különösen érdekes Martinus Ravegu sírköve, melyet az érseki kincstárban állítottak ki. A sírkő szövege: MARTINUS RAVEGU LAPICIDA JACET HIC, azaz ITT NYUGSZIK RAVEGU MÁRTON KŐFARAGÓ MESTER. Számos szép oszlopfőt, konzolt és egyéb faragványt őriz még a Viski Károly Múzeum.

Különösen értékes az a vésett szalagfonattal ékített, kerekített végű, bronzlemezekből illesztett kalocsai körmeneti kereszt, melyet villanyoszlop állítása során találtak a Katona-ház sarkánál.

Kozák Károly 1966-ban újraértékelte az addigi ásatások eredményeit, s az Asztrik által épített templomot az alábbiak szerint írta le: *A kalocsai székesegyház első építési szakaszában egy nagy, félköríves szentélyvel záródó, téglalap alaprajzú, egyhajós templom lehetett. (...) Ez az egyszerű templom – alaprajzi elrendezését, arányait tekintve – hasonló a pécsváradai és zalavári bencés apátságok*

templomaihoz, méretben nem sokkal nagyobb azoknál. Tornyai ez időben még nem lehettek. Talán a XI–XII. század fordulóján a templomot nyugati irányba meghosszabbították és feltehetően később két tornyot építettek a nyugati homlokzat elé. E falmaradványokra épült fel később – Kelet felé visszatolva – a két toronyszerű épületrész, amelyet Henszlmann a négytornyos elrendezésű székesegyház nyugati tornyainak tartott. Henszlmann felmérési rajzának hitelessége, valamint a közeli pécsi és székesfehérvári példák nem engedik meg, hogy teljesen elvessük ezt a feltevést. A Képes Krónika ábrázolásait sem tarthatjuk teljesen légből kapottnak. A fentiek után azonban ez semmiképpen sem tehető az első építési szakaszba. A végső szót e kérdésben egy hitelesítő ásatás mondhatná csak ki.

A ma is látható barokk Főszékesegyházat Csáki Imre bíbornok tervezte, melyet utódai 1735–1754 között építettek föl, Mayerhoffer András tervei alapján. A tetőszerkezetet újjáépítő Kollonich László a tornyok csúcsára helyezett aranyozott gömbökbe egy emlékiratot, valamint szentek ereklyéit záratta. A XIX. századi változtatások készítették Városey Gyulát a templom restaurálására. Foerk Ernő és Petrovác Gyula kiépítette az érseki kriptát, a körfolyosót, a templom berendezését pedig egységesítették, visszaállítva olasz-barokk stílusát. A

Részlet a kalocsai érseki könyvtár gyűjteményéből
(Walter Péter felvétele a Bács-Kiskun megyét bemutató Két folyó között című könyvből)

két hatalmas torony közötti főbejáratot íves erkélyt tartó jon oszlopok szegélyezik. Fölötte a timpanonban Andrejka József Patrona Hungariae domborműve látható. Ezt a három építetű érsek címere fogja közre. A tornyokat összekötő hídon Péter és Pál apostolok szobra (1755) áll, közöttük Mária (1881), Hartmann János alkotása. A torony déli oldalán Bory Jenő Asztrik domborműve (1938) látható. A templom arany, rózsaszín és fehér színekben tündöklő tere nyűgözi a belépőt. A mély szentély megőrizte a román kori templom formáját, de a magas főhajó csehsüveg-boltozatával a barokk templomok hatását kelti. Legelőször a barokk ízlésű stukkódíszítés ragadja meg figyelmünket, amely hazánk legszebb ilyenfajta díszítései közé tartozik. Az orgona felől haladva a stukkók Szent Jeromost, Szent Ágostont, Szent Ambrust, Nagy Szent Gergely pápát, majd két egyházi szimbolikus képet ábrázolnak. A stukkókat Batthyány József készítette 1768–1770 között. Egészen új a főoltár márványboltozat felépítménye. Konstruktója, merész vasbeton oszlopai és vasbeton kupolaszerkezete Petrovácz Gyula, műmárvány borítása és stukkó díszítése Foerk Ernő tervei szerint épült. A főoltárképet Kupelweiser Lipót bécsi festőművész 1857-ben festette. A párizsi világkiállításon is feltűnést keltő kép Szűz Mária mennybemenetelét ábrázolja. A szentély remekműű, díszes stallumait 1742-ben ismeretlen mester készítette. A diadalív pilléreinél Szent István és Szent László márványszobra áll. Talapzatuk domborműveit Izsó Miklós 1864-ben mintázta. A Fájdalmas Szűz oltárán Szent Pius vértanú földi maradványa fekszik aranyozott koporsóban, melyet 1741. július 11-én Patachich Gábor hozatott a római katakombákból. A szószéket 1752-ben faragták aranyozott fából, oldalain a négy evangélista közel életnagyságú szobraival. Elbűvölőek Zselér Imre csodálatos üvegfestményei. A Főszékesegyház ékesége a hatalmas méretű, jellegzetesen francia hangzású orgona, amelyet a pécsi Angster József épített 1876–1877 között. Az ország egyik legnagyobb orgonájának 4668 sípja, 64 változata, 3 manuálja és 1 pedálja van. Többször játszott rajta a Kalocsára látogató Liszt Ferenc. A felújítás idején épített kriptába 1910. november 2-án helyezték el a hajóban eltemetett érsek maradványait. 1988-ban nyitotta meg Dankó László érsek a Főszékesegyház északi oratóriumában az Érseki Kincstárát. Itt állították ki a XII. századból származó érseki sírmelléleteket, a XIII. századi vörös márvány királyfejet (a hagyomány szerint Szent István király szobra) és a Millenniumi kiállításon szerepelt, drágakövekkel ékített, aranyozott ezüst Szent István hermát.

A Szentháromság tér északi oldalát az Érseki Palota zárja le. Kalocsa legmagasabb pontjára, a középkori vár helyére épült, amelynek egyik lakótornyát a kastély délnyugati részébe beépítették. Kalocsa csak a tatárjárás után lett erődített hely, a tulajdonképpeni várat Károly Róbert építtette. A vár erődítésére fölhasznált Csilás palé ma is a palota mellett folyik el. A mai Érseki Palota főhomlokzatát Oswald Gáspár tervei alapján emelték 1775–1776-ban. 1781-ben fejezték be a keleti szárnyat, amelyben Patachich Ádám könyvtárat helyeztet el. A palota nyugati szárnyát 1799-ben építették. A kastély kiegészítő része volt a 20 katasztrális holdas Érsekkert értékes és változatos növényzetével. Haynald Lajos a kert egyik részét a városnak adományozta, amelyben 1962 óta szabadtéri színpad áll.

A Szentháromság tér város felőli oldalát a Nagyszeminárium épülettömbje zárja le. Klobusiczky Ferenc kezdte építtetni 1757-ben, melyet Batthyány József 1764-ben fejezett be. 1807-ben a második emelet ráépítésével alakították ki mai barokk formáját. A Hunyadi utcai végéhez 1823-ban toldották hozzá a klasszicista stílusú hivatali épületet. A fútotcai szárnyat a XIX. század végén Császa György hosszabbította meg, melyet Szent György szobra díszít. A bejáratú ajtó fölött az építetű Batthyány József címere látható. Ma Művelődési Központ.

A Szentháromság tér 4. számú házának, az egykori érseki jószágkormányzóság építéstörténete ismeretlen. A XVIII. század utolsó harmadában épült késő-barokk stílusban. Itt üzemel a Béta Hotel Kalocsa. A téren és környékén több volt kanonoki lakóház áll. A Főszékesegyházzal szemben, a Szentháromság tér 2–3. szám alatt az 1770-es években Patachich Ádám építtette copf stílusú házban nyugdíjas papok otthona működik. Nagyon szép kovácsoltvas erkélyvel, érseki címerrel díszített a Szent István király út 1–3. számú lakóház. A vele szemben – Szent István király út 6. – látható földszintes épületet Patachich Gábor építtette. Pincéjének részletei valószínűleg középkori eredetűek. Padlásán a Paprika Múzeum tekinthető meg. A Hunyadi u. 2. szám alatti copf stílusú házat Katona István történetíró építtette 1795–1796-ban. Ebben kapott helyet az Érseki Gazdasági Levéltár és a Városi Képzőművészeti Gyűjtemény. A Szentháromság tér 6. szám alatt emelkedő épület már az 1730-as években is állt. Az iskolánövérek vezetésével a Katolikus Óvoda működik benne.

Az Asztrik téren hangulatos vadgesztenyefák övezik a romantikus homlokzatú Zárdaépületet. A zárda északra néző szárnyát és a templomot Kunszt József 1860-ban építette, majd Haynald Lajos többször bővítette. 1913-ban építették rá a második emeletet, ekkor kapta meg mai romantikus formáját. Az intézmény a magyar nevelés egyik fellegvára volt. Az államosítás után az Ének-zenei Általános Iskola, a Mezőgazdasági Technikum és a Leánykollégium kapott helyet az épületben. 1991-ben újra visszaköltöztek az iskolanővérek.

A zárdaépület mögött a volt érseki gazdasági épületek húzódnak. A Parádés Istállóban 250–300 ló fért el. A négy tornyú épület 1772-ben már állt. Ugyanilyen korú a négyszintes magtárépület. Átépítés nélkül az utóbbi évekig magtárként üzemelt, ma üresen áll. Méretei és kora miatt is különlegességnek számít.

Városképi jelentőségű épület a Kisszeminárium (Szent István király út 12-14.), amely 1879-ben épült eklektikus stílusban. A Kisszemináriumot a Sóhajok Hídja köti össze a jezsuita rendházzal. Ebben a hatalmas épületkomplexumban templomot, gimnáziumot és bentlakásos kollégiumot – a Stefaneumot – tartottak fenn a jezsuiták. A kalocsai gimnáziumot Baththyány József alapította 1765-ben. A XVIII–XIX. században több ütemben épült az intézmény. Kunszt József 1860-ban a piaristák helyett a jezsuitákra bízta az iskolát. Ugyanebben az évben fölépült a neogótikus stílusú jezsuita templom, majd 1869-ben a gimnázium eklektikus stílusú Hunyadi utcai szárnya. Haynald Lajos 1878-ban csillagvizsgálót építtetett az új szárny tetejére. Tudós tanárok tanítottak a nagy múltú gimnáziumban, akik jelentősen hozzájárultak az iskolai érem-, térkép-, ásvány- és régiséggyűjteményének létrehozásához. Kiemelkedő egyéniség volt Tóth Mike geológus az ásványtár megteremtője, Fényi Gyula csillagász, Menyhárt László Afrika-kutató. Nevezetes tanítványa volt Magyar László Afrika-kutató, Prohászka Ottokár püspök és Klebelsberg Kunó kultuszminiszter. Az épületben ma a Szent István Gimnázium működik.

A Szent István király út északi végén az érseki uradalom tisztiepületei állnak. A Városi Ügyészség mögött áll a valamikori Tanítóképző épülete. A Szent István király út 25. szám alatt az 1884-ben Belvárosi Iskolának emelt épületben a Viski Károly Múzeum található. A Városháza eklektikus stílusban gerendából ácsolt toronnyal épült 1912-ben. Vele szemben az 1897-ben épült egykori törvényszéki palota áll. A főutca déli részében az ízlésesen díszített, szorosan egymás mellé épült polgárházakat – melyek különös hangulatot árasztottak – az 1990-es évek elején kirakatok építésével tönkretették. A Malatin téren álló épületben alapította a földművelésügyi kormányzat 1917-ben az állami Paprikakísérleti és Vegyvizsgáló Állomást. Itt nemesítette ki Obermayer Ernő és Horváth Ferenc a csípősségmentes fűszerpaprikát.

A Kossuth Lajos utcát a XIX–XX. században épült paloták szegélyezik. A Kossuth Lajos utca 14-16. számú háza az 1897-ben épült, majd 1907-ben kibővített Tanítók Háza. 1926-ban adták át a Kalocsai Magyar Királyi Állami gróf Klebelsberg Kunó Polgári Fiúiskola épületét. Sajnos, az impozáns épületre ráépítették a rendelőintézet egy modern épületszárnyát. A városi kórház régi épületét 1925-ben adták át. A Tompa Mihály utcában található a Népművészeti Ház. A partos ház látványosan mutatja be egy XX. század eleji parasztház idealizált berendezését. Pingálásai nagyon szépek. A Vasútállomás épületét népi fafaragás és pingálás díszíti.

Kalocsa nevének hallatán a legtöbb embernek a paprika mellett a népművészet jut eszébe. A tarka virágú kalocsai hímzés és pingálás messze földön ismert, az 1930-as évek elejétől összemosódott a magyar népművészet fogalmával. Ez a művészet a Kalocsa XVIII–XIX. századi határában kialakult falvak: Homokmégy, Öregsertő, Drágszél, Szakmár, Újtelek és a hozzájuk tartozó szállások világának hagyományos paraszti művészeti kultúrája. A hasonló gazdasági föltételek, az azonos származás és vallás, a 200 éves közös múlt eredményeként az önállóuló szállások megtartották közös kultúrájukat, párhuzamosan fejlesztették azt tovább. A szomszédos falvak lakói *potának* nevezik ezt a művészetet hordozó, jól körülhatárolható néprajzi csoportot. Ők alakították ki a minden mástól eltérő sajátos nyelvjárást és színes népi kultúrát, melynek nehéz méltó párját találni.

A híres kalocsai népművészet jellegzetes ágai: a bútordíszítés, a pingálás (falfestés), a hímzés, a viselet és a fazekasság.

A kalocsai fazekasság több évszázados múltra tekint vissza, a török koral, s talán a kora középkorral is kapcsolatban állt. A XIX–XX. század legjellemzőbb kalocsai edényeinek számítottak a fényes vörös korsók és a kékmintás fehér tálak. A bútorfestés, a pingálás, a hímzés

motívumkincse és színvilága olyannyira hatott egymásra, hogy fejlődésük, átalakulásuk egymás nélkül érthetetlen.

A kalocsai népi bútorkészítés virágkora a XIX. század második felére esett. Jelentős számú asztalos élt a városban, céhük alapszabályát I. Ferenc hagyta jóvá 1819-ben. A puhafából összeillesztett bútorokat általában sötétkékre festették, melyeket az asztalos felesége vagy leánya virágmotívumokkal díszített. Közülük kerültek ki a későbbi pingáló- és írasszonyok.

A pingálást (falfestés) először Simonyi Jenő írta le 1882-ben: "... a szoba oldalfalai mindig hófehérek, a mestergerenda és a padlás mindig sárgára, vagy világos vörösrre vagy kékre festve. A szoba falain fölül egy tarkára festett szalag fut körbe. E szalag mindig többszínű csíkokkal van szegélyezve. Az alapszínekre tarka-barka virágok vannak festve. A rózsza és a tulipán sohasem hiányozhat, a többi virág a gazdasszony ízlése szerinti, és változik a divattal...". Ez a koszorú a motívumok gyarapodásával egyre szélesedett, majd az 1930-as évekre csokrokká alakult, s beborította az egész falat.

A színes pingálás nagymértékben hozzájárult a hímzés kiszínesedéséhez. A XIX. század közepén kizárólag fehér *panukkal* lyukmintát varrtak (hímeztek), amelyet singlölésnek neveztek. A XIX. század utolsó harmadában jelentek meg a virágmotívumok, az indák és a levelek. Ennek a korszaknak a fekete, a piros és a kék volt a jellemző színe. A XX. század elején a bordó, a sárga és a zöld fonal bevonásával folytatódott a kiszínesedés, szaporodott a motívumok száma, megnőtt a töltött varrás aránya. Ezek a gyönyörű korai kalocsai hímzések ismeretlenek a nagyközönség előtt. Az 1930-as évekre teljesedett ki a kiszínesedés folyamata, melyet az író- és pingáló asszonyok fantáziája, valamint a parasztasszonyok igényei alakítottak, s határoztak meg. A kalocsai népművészet ezen megújulását a paraszti létből eredő belső erők serkentették, de befolyásolták azt a kalocsai értelmiségi körök és a Gyöngyösbokréta mozgalom is. Gábor Lajos festőművész és Kujáni Ferenc kanonok – az ősi magyar népművészet álomvilágában lebegve vissza akarta állítani az „eredeti” kalocsai népművészetet. Szerencsére csak azon törekvéseik tudtak gyökeret eresztetni, amelyek összhangban voltak az addigi alakulási folyamatokkal. E kor újítása volt a virágok méretének növelése, a motívumok és a színek számának gyarapodása, valamint a gépi rostázás, a „riselin”. Kizárólagossá vált a töltöttvarrás technikája.

A színes, virágos népviselet, melyet kalocsai viseletként ismernek szerte a világon, az 1930-as évekre érte el teljes pompáját. A XIX. században is hordtak hímzett ruhadarabokat a lányok és az asszonyok, de ez még nem számított rangos viseletnek. Csak a szegényebb rétegek öltötték föl, a gazdagabbak selyemruhában díszeltek. Az 1930-as években a hímzett ruha a közönség rangsorának élére került. Az egyes ruhadaraboknak, a virágok színezésének és az öltözékek kompozíciójának kialakult az életkort meghatározó, a társadalmi státuszt és az alkalmakat jelző szerepe.

Az utóbbi évtizedekben a kalocsai népművészeti termékek az idegenforgalom keresett árucikkeivé váltak. A garancia nélküli tömegtermelés sokszor a hagyományoktól idegen darabokat dob piacra, amely az egész népművészet értéktelenedéséhez vezet.

A paprikatermesztés a XVIII. század végén vált jelentőssé Kalocsa környékén, majd Európa napóleoni zárolata után nőtt meg a termelése. A *kalocsai paprika* elnevezés gyűjtőnév, a fogalom a Duna két partjára kiterjedő, a két Sárköz csaknem 60 falujának területén termesztett fűszert jelenti. A középkorban is fejlett kertkultúrával rendelkező Duna melléki falvak lakói termesztették a fűszerpaprikát és az ebből előállított fűszert értékesítették. A kalocsai szállásokon csak az utóbbi évtizedekben kezdtek hozzá a nagyobb mennyiségű paprikatermesztéshez. A XIX. század végére a paprikakereskedelem központja Kalocsára tevődött át, így a világműködő hódító útjára indult fűszer *kalocsai paprika* néven került forgalomba.

Romsics Imre